

**СУХАНЕ ЧАНД ОИДИ ТАРЗИ ТАФСИРИ ВОЖАҲО ДАР
“ЗУФОНГҶЁ ВА ЧАҲОНПҶЁ”**

Чобир Мусулмон ўғли Авридинов

Муҳаққиқи мустақили Донишгоҳи давлатии Самарқанд

ба номи Шароф Рашидов

АННОТАЦИЯ

Дар мақола оиди таърихи луғатнависи тоҷику форс дар асрҳои X-XX сухан меравад. Инчунин дар бораи фарҳанги “Зуфонгӯё ва чаҳонпӯё” маълумоти лексикографӣ дода шуда, сохти фарҳанг, таркиби луғавӣ, сарчашмаҳои он муайян карда шудааст. Инчунин дар ин ҷараён принсипҳои шарҳу тафсири воҳидҳои луғавӣ муайян гардида, маҳорати фарҳангшиносон ба доираи омӯзиш кашида шудааст.

Вожаҳои калидӣ: фарҳангшиносӣ, фарҳанг, вожа, тафсир, қабатҳои луғавӣ, калимасозӣ, семантика.

**A FEW WORDS ABOUT THE INTERPRETATION OF WORDS IN “ZUFONGO`YO
VA JAHONPO`YO”**

ABSTRACT

The article talks about the history of Tajik - Persian lexicography in the X-XX centuries. Also, lexicographical information was given about the culture of "Zufonguyo and Gyanpoyo" and the structure of the culture, its vocabulary, and its sources were determined. Also, in this process, the principles of explanation and interpretation of lexical units were determined, and the skills of cultural experts were included in the scope of training.

Keywords: lexicography, dictionary, vocabulary, interpretation, lexical layers, word formation, semantics.

МУҚАДДИМА

Фарҳангшиносӣ яке аз қисмҳои муҳимми илми забоншиносӣ буда, дар таҳияи ҳар гуна луғат меҳнати пурмашаққати танзимдиҳандаи онро талаб мекунад. Дар илми фарҳангшиносӣ шарҳу тафсири калимаҳои душворфаҳм аз забонҳои дигар иқтибосшударо маънидод намудан кори нисбатан осон аст ва мураббӣ метавонад дар муқобили ин гуна калимаҳо муродифоти онро зикр намояд. Аммо калима ва таркибҳои машҳуру маъмулро

шарҳ додан кори ниҳоят душвор буда, аз тартибдихандагон сарфаҳм рафтани нозуқиҳои забони модариро тақозо мекунад. Аз тарафи дигар, дар фарҳангҳои филологӣ, аз ҷумла дар фарҳангҳои тафсирий, истилоҳоте дохил карда мешаванд, ки дар забони умумихалқӣ дар истифодаанд.

Таърихи фарҳангшиносии тоҷикӣ форс зиёда аз ҳазор солро дар бар гирифта, дар ин муддати тӯлонӣ фарҳангшиносии зиёде тартиб дода шудаанд. Одатан олимони таърихи онро ба се давра (бахш) тақсим мекунанд:

1. Давраи аввал, асрҳои X-XV – пайдоиш ва инкишофи фарҳангшиносии;
2. Давраи дуюм, асрҳои XVI-XIX – ба дараҷаи олии тараққи намудани фарҳангшиносии;
3. Давраи нав, яъне аз асри XIX ин тараф – то имрӯз.

Дар давраи якум фарҳангшиносии асосан дар Осиёи Миёна, Эрон, Озарбойҷон ва қисман дар Ҳиндустон ба миён омадааст. Дар ин марҳила чунин фарҳангҳо таҳия шудаанд ва то мо омада расидаанд: “Луғати фурс”-и Асадии Тўсӣ, “Сихоҳ-ул-фурс”-и Муҳаммад ибни Ҳиндушоҳи Наҳҷувонӣ, “Меъёри Ҷамолӣ”-и Шамсиддин Муҳаммад Фаҳрии Исфохонӣ, “Фарҳанги Қаввос”-и Фаҳриддин Муборакшоҳ Қаввоси Ғазнавӣ, «Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ»-и Ҷамолиддин Ҳусайни Инҷу, “Донишномаи Қадархон”-и Ашраф ибни Шараф-ул-Музаққар-ал-Форукӣ, “Адот-ул-фузало”-и Бадр Муҳаммади Дехлавӣ, “Зуфонгӯё ва ҷаҳонпӯё”-и Бадриддин Иброҳим ва ғайраҳо. Миқдори калимаҳои эзоҳшавандаи фарҳангҳои номбаршуда аз ҳазор то панҷ ҳазор мақолаи луғавиро ташкил мекунад. Аҳамият ва ақтуалии омӯзиши ин давраи фарҳангшиносии боз аз он иборат аст, ки он давраи минбаъдаи фарҳангшиносии равшан намуда, дараҷаи ҳастии анъанаю навоари луғатҳои асрҳои сониро муайян мекунад.

ТАҲЛИЛИ АДАБИЁТ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Яке аз фарҳангҳои, ки аз ҷиҳати сохту таркиби луғавии худ ва миқдори воҳидҳои луғавӣ аз дигар фарҳангҳои ин давр фарқ мекунад, “Зуфонгӯё ва ҷаҳонпӯё” мебошад. Оиди ин фарҳанг то имрӯз ба забони тоҷикӣ ягон тадқиқоти муфассал офарида нашудааст, ки ин омилҳои асосии онро чун мавзӯи тадқиқ интиҳоб кардани мо гардид.

Сарчашмаи тадқиқоти мазкурро асару монографияҳои олимони тоҷикӣ ӯзбек ва рус, ки оиди фарҳангшиносии тоҷикӣ форс корҳои илмиро ба анҷом расонидаанд, ташкил менамояд. Инҳо тадқиқотҳои арзишманди В.А. Капранов, И.С. Баевский, Абдуҳафиз Рауфов, Ҳомидҷон Аҳадов, Аҳмадҷон Сангинов, Амон Воҳидов, Собирҷон Ҳошимов ва дигарон мебошанд. Дар тадқиқотҳои ин лексикографҳо масъалаи шарҳу эзоҳи калима ва таркибу ифодаҳои маҷозӣ баррасӣ шудаанд. Лекин то имрӯз таърихи фарҳангшиносии

форсу тоҷик ҳаматарафа таҳқиқ наёфтааст. Баъзе марҳилаҳои он ба омӯзиши ҷудогонаи комил эҳтиёҷ дорад. Инчунин фарҳанги пурмӯхтавои “Зуфонгӯё ва ҷаҳонпӯё”-и Бадриддин Иброҳим, ки дар асоси фарҳангҳои пешин ва мероси адабиёти ғановати классикии форсу тоҷик тартиб дода шудааст, ба таври мукамал омӯхта нашудааст. Бинобар ин мо кӯшиш намудаем, ки то ҳадди имкон оиди ин фарҳанг, сарчашмаҳои он, тарзи тафсири калимаҳо дар он иброи ақида намоем ва ба таърихи инкишофи фарҳангшиносӣ равшанӣ андозем.

Заминаи тадқиқро фарҳангҳои “Луғати фурс”-и Асадии Тӯсӣ, “Сихоҳ-ул-фурс”-и Муҳаммад ибни Ҳиндушоҳи Наҳҷувонӣ, “Меъёри Ҷамолӣ”-и Шамсиддин Муҳаммад Фаҳрии Исфажонӣ, “Фарҳанги Қаввос”-и Фаҳриддин Муборакшоҳ Қаввоси Ғазнавӣ, «Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ»-и Ҷамолиддин Ҳусайни Инҷу, “Донишномаи Қадархон”-и Ашраф ибни Шараф-ул-Музаққар-ал-Форукӣ, “Адот-ул-фузало”-и Бадр Муҳаммади Деҳлавӣ, “Зуфонгӯё ва ҷаҳонпӯё”-и Бадриддин Иброҳим ва дигар луғатномаҳо ташкил мекунанд.

МУҲОКИМА ВА НАТИҶАҲО

Луғатнависиҳои форсу тоҷик соҳиби таърихи қадима ва анъанавӣ хоси луғатофарӣ мебошад. Аз ин рӯ, таърихи омӯзиши он ҳам ба гузашта мансуб аст. Фарҳангҳои пешина барои бештар сарфаҳм рафтани маънои калимаю ибораҳо, воҳидҳои фразеологӣ ва фаҳмидани гузаштаи халқ аҳамияти калон доранд. Онҳо аз ҷиҳати тартиби ҷобачогузорию калимаҳо (воҳидҳои фразеологӣ) аз ҳамдигар фарқ мекунанд ва ҳар як муаллиф онро вобаста ба маводи луғавӣ ва ҳаҷми фарҳанг, инчунин мувофиқи завқу салоҳиди худ таҳия кардааст. Ҳамин ҷиҳати масъала олимони лексикографро водор намудааст, ки тарзи сохт ва шарҳу эзоҳи калимаҳои фарҳангҳоро мавриди омӯзиш қарор диҳанд.

Мусаллам аст, ки ибтидои таҳияи луғатҳои тарҷумавӣ забони форсӣ дар Европа аз асри XVII шурӯъ шудааст. Аз ин рӯ, ба луғатҳои Якоб Голиус (соли 1669), Ф.Менинский (1780), Чон Ричардсон (соли 1777) эътибор дода шуд. Дар ин ҷода заҳматҳои олими лексикограф С.И.Баевский ба таври ҷудогона омӯхта шуд, ки луғати форсӣ-русии “Фехрасти калимаҳои Бухоро”-и Филипп Ефремовро дақиқан омӯхтааст. Ин олими рус ҳангоми саёҳати худ дар Бухоро, Хива, Форс ва Ҳиндустон калимаҳои луғатро ҷамъ намуда, он луғатро соли 1786 дар Санкт-Петербург нашр мекунад.

Ба вучуд омадан ва инкишоф ёфтани луғатнависиҳои тоҷику форс бо инкишофи забону адабиёти тоҷик дар асрҳои IX-X вобаста мебошад. Азбаски шоирону нависандагонӣ даризабон дар сарзаминҳои гуногун зиндагӣ ва эҷод мекарданд, хоҳу ноҳақ дар осори онҳо калимаю ибора ва номи маҳаллоро, ки ба шарҳу эзоҳ мӯҳтоҷанд, дучор кардан мумкин буд. Аз ҳамин рӯ, дар осори онҳо калимаю ибораҳои лаҳҷавию

маҳаллӣ низ истифода мешуданд, ки онҳо барои лаҳҷаҳои дигари забони тоҷикӣ норавшан ва нофаҳмо буданд. Барои шарҳдиҳии калимаҳои мушкилфаҳми архаистӣ, ки ба забонҳои паҳлавӣ ва суғдӣ дахл доштанд, инчунин барои пайдо кардани калимаҳои матлуби ҳаммаъно, ки тафовути маъноии онҳо ба як тартиби муайян бояд дароварда мешуданд, зарурат ва эҳтиёҷи таълифи фарҳангхоро ба майдон овардааст.

Луғатномаҳои дар асрҳои X-XV тартибдодашуда ҳақман он қадар калон ва теъдоди калимаҳои эзоҳшавандаи онҳо зиёд нестанд. Қимати ин фарҳангҳо, пеш аз ҳама дар он аст, ки дар онҳо калимаҳои нодири душворфаҳме, ки дар асарҳои шоирони тоҷикзабони асрҳои X-XII вомерхӯранд, шарҳу эзоҳ дода шуданд.

Дар фарҳангҳои форсу тоҷики асрҳои X-XV калимаю ибораҳои маънидод шудаанд, ки дар осори шоирони классики тоҷик ва ё дар гуфтугӯи мардум вомерхӯранд ва маъноҳои хос доранд. Аз ин рӯ, луғатҳои қадимаи ин давр барои омӯختану мутолиа намудани осори классикони адабиёти тоҷик дастури бебаҳо ҳисоб меёбанд. Намунаи зиёди осори намоёндагони адабиёти классики тоҷику форсро (асрҳои IX-X) дар луғатномаҳо пайдо кардан мумкин аст, ки ашъори ин ё он шоир ба тариқи мисол оварда мешавад. Аз ин ҷиҳат фарҳангҳои тафсирии ин давр на танҳо асарҳои забоншиносӣ, балки онҳо баёзҳои мўътабарии адабиёти классикӣ низ ба шумор мераванд.

Фарҳангҳои машҳури тафсирии асрҳои X-XV, ки то имрӯз омада расидаанд, аз ҳамдигар фарқ мекунанд, чунки ҳар як соҳибфарҳанг кўшиш намудааст, ки фарҳанги вай айнан нусхаи луғати пешина набошад. Ин фарҳангҳои машҳур асосан ба гурӯҳҳои луғатҳои филологӣ дохил шуда, манбаъи пурқимати дониш ба шумор мераванд. Онҳо сарвати маънавии халқи мо ба шумор мераванд. Бинобар ин омӯختану тадқиқ намудани фарҳангҳои тафсирии ин давр барои илми забоншиносӣ ва адабиётшиносӣ аҳамияти бузург доранд.

“Зуфонгўё ва ҷаҳонпўё”-и Бадриддин Иброҳим дар асоси сарчашмаю манбаъҳои лексикографӣ танзим шудааст.

Фарҳанги маъруфи “Зуфонгўё ва ҷаҳонпўё”-и Бадриддин Иброҳим, ки намунаи хуби фарҳангшиносии тафсирии ин давр аст, аз ҷиҳати воҳидҳои луғавӣ мавриди баррасӣ қарор гирифт. Зеро дар он лексикаи умумистеъмоли ва архаистӣ, ки қабатҳои гуногуни забони тоҷикӣ-форсиро ташкил мекарданд, мавқеи калон дорад. Муаллифи ин фарҳанг яке аз аввалинҳо шуда, таркиби луғавии забонро ба гурӯҳҳо (бахшҳо) тақсим карда, онҳоро аз ҷиҳати баромад (этимология) муайян кардааст, ки ин принцип, албатта, меҳнати зиёдеро меҳост. Муаллиф калимаҳои мансуби арабӣ, туркӣ ва юнониро алоҳида-алоҳида маънидод кардааст. Ҳаминаш боз диққатҷалбкунанда аст, ки муаллиф калимаҳои мансуби тоҷикӣ-

форсиро аз ҷиҳати калимасозӣ ба се қисм: калимаҳои якрешагӣ (сода), калимаҳои дурешагӣ (мураккаб) ва калимаҳои масдарӣ тақсим менамояд. Дар фарҳангҳои пеш аз «Зуфонгӯё ва ҷаҳонпӯё» феълҳо асосан ба шакли тасрифӣ дода шудаанд. Аммо дар ин фарҳанг феълҳо асосан ба шакли масдарӣ, бо шаклҳои гуногуни он дода мешавад, ки ин равия дар фарҳангшиносии баъдина инкишоф ёфтааст. Замимаи муаллиф, ки дар он калимаҳои маҷозӣ ва ибораҳои фразеологӣ оварда мешавад, аҳамияти махсусро соҳиб аст. Чунки ин равия дар фарҳангҳои пешина дида намешуд ва дар фарҳангшиносии баъдина инкишофи худро ёфтааст. Ҷиҳати дигари назарраси фарҳанг боз дар он аст, ки баъзе бахшҳои он ба калимаҳои иқтибосии арабӣ бахшида шудааст. Дар фарҳангҳои мутақаддимин низ калимаҳои арабӣ дучор мешуданд, аммо дар «Зуфонгӯё ва ҷаҳонпӯё» ин равия аввалин бор ба таври алоҳида зикр шудааст. Боз як навигарии ин фарҳанг дар он аст, ки муаллиф калимаҳои румиро ба таври алоҳида меорад, ки онро ҳамчун луғати дузабонаи румӣ-форсӣ истифода бурдан мумкин аст.

Муаллифи «Зуфонгӯё ва ҷаҳонпӯё» яке аз аввалинҳо шуда, калимаҳои туркӣ-ўзбекиро дар бахши алоҳида шарҳ додааст. Албатта, дар фарҳангҳои пешина низ баъзе калимаҳои иқтибосии туркӣ-ўзбекӣ дида мешуд, аммо муаллифи «Зуфонгӯё ва ҷаҳонпӯё» ба миқдори зиёде ин гуна калимаҳоро (572 мақолаи луғавӣ, дар нусхаи дигараш 478 мақолаи луғавӣ) нишон медиҳад, ки ин дар шимоли Ҳиндустон ва дар марказ паҳн шудани забони туркӣ-ўзбекиро нишон медиҳад.

Ҳамин тавр, фарҳангшиносии яке аз бахшҳои муҳимтарини маданияти хаттии асри миёна ба ҳисоб меравад. Фарҳангҳои ин марҳила низ барои инкишофи маданияти халқҳои форсизабон мавқеи муҳим бозиданд. Таҳияи фарҳангҳои ин давр ҳаминро нишон медиҳад, ки талабот ба маҳсулоти илмӣ аср ба аср зиёд будааст. Ба таври муқоисавӣ тадқиқ намудани фарҳангҳои асрҳои X-XV аз қабил «Луғати фурс»-и Асадии Тўсӣ, «Сихоҳ-ул-фурс»-и Муҳаммад ибни Ҳиндушоҳи Наххувонӣ, «Меъёри Ҷамолӣ»-и Шамсиддин Муҳаммад Фаҳрии Исфохонӣ, «Фарҳанги Қаввос»-и Фаҳриддин Муборакшоҳ Қаввоси Ғазнавӣ, «Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ»-и Ҷамолиддин Хусайни Инҷу, «Донишномаи Қадархон»-и Ашраф ибни Шараф-ул-Музаккар-ал-Форукӣ, «Адот-ул-фузало»-и Бадр Муҳаммади Дехлавӣ, «Зуфонгӯё ва ҷаҳонпӯё»-и Бадриддин Иброҳим ва дигарҳо имконият медиҳад, ки ба чунин ҳулоса оем: онҳо аз ҷиҳати сохт ва дарбаргирии маводи забонӣ хусусияти умумиро дороанд. Як ҷиҳати характерноки интиҳоби истилоҳоти фарҳанг боз дар он аст, ки истилоҳот ба ғайр аз луғат маъноҳои одоб, дониш, илм ва маърифатро низ ифода кардаанд. Фарҳангҳои мутақаддимин на танҳо барои дуруст хондани ашъори шоирон, балки онҳо ба сифати дастури санъати адабиётшиносӣ барои ёфтани калимаҳои

хамрадиф, маҷозиву киноявӣ, номҳои маҳаллу одамон ҳамчун маълумотнома ва китоби энциклопедӣ хизмат кардаанд. Фарҳангҳои асрҳои X-XV барои ғани гардонидани забони адабӣ, инчунин имло, орфография, истилоҳот, таъбирот ва калимасозӣ, маъноҳои маҷозиву киноявӣ мавқеи муҳим мебозанд. Онҳо ҳамчун китоби дарсӣ дар системаи фанҳо бо номи улуми адабӣ дохил шуда, барои инсонии соҳибмаърифат, хоса аҳли эҷод мақому манзалати баландро соҳиб буданд.

ХУЛОСА

Дар фарҳангҳои мавриди омӯзиш қарорёфта омӯзиши шарҳу эзоҳи калимаҳо ва ҳудуди маъноии онҳо чӣ гуна кушода дода шудааст аҳамияти муайяни илмӣ-назарӣ дорад. Чунки муайян намудани ҷилоҳои маъноии калимаҳо ва таркибҳо, фарқ кардани маъноҳои калима бо аломатҳои лексикографӣ кори чандон осон нест. Дар таҷрибаи кори тадқиқотӣ, инчунин омӯзгорӣ ҳам, албатта, маъноҳои асли, маҷозӣ ва киноявӣ калимаю ибораҳоро муайян кардан лозим меояд. Азбаски фарҳанги “Зуфонгӯё ва Ҷаҳонпӯё”-и Бадриддин Иброҳим ба гурӯи луғатҳои тафсири дохил шуда, он дар таърихи забоншиносии тоҷик як муваффақияти бузург ба шумор меравад, бинобарин омӯхтани он, хусусан тарзи тафсири калимаҳо дар ин луғат аҳамияти муайяни илмӣ ва назариро молик мебошад. Зеро фарҳангу луғатномаҳои пешинаро, ки барои ҳар як аҳли савод хазинаи бебаҳо ҳисоб меёбанду қимати бузургро соҳибанд, мӯшикофона тадқиқ намудан кори басо заҳматталаб мебошад.

КИТОБНОМА:

1. **Бадриддин Иброҳим.** Фарҳанги «Зуфонгӯё ва Ҷаҳонпӯё» (Словарь говорящий и мир изучающий); факсимиле рукописи, издание текста, введение, список толкуемых слов, приложения С.И.Баевского. – Москва, 1979.
2. **Баевский С.И.** Описание персидских и таджикских рукописей Института народов Азии. Вып.4. Персидские тольковые словари (фарҳанги). – Москва, 1962.
3. **Баевский С.И.** Ранняя персидская лексикография XI - XV вв. – Москва, 1989.
4. **Воҳидов А.** Фарҳангшиносии форсӣ–тоҷикӣ дар асрҳои X-XIX. - Самарқанд: Нашри ДДС, 2018.
5. **Ҳошимов С.** Луғатшиносии. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2004. – 79 саҳ.
6. **Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ** (ибора аз 2 ҷилд) Ҷ. 1 А – Н (нашри дувум)./Зери таҳрири С. Назарзода, А. Сангинов, С. Каримов, М. Ҳ. Султон. – Душанбе 2010.
7. **Фарҳанги забони тоҷикӣ.** Ҷилди 1. - Москва, 1969. – 950 с.
8. **Фарҳанги забони тоҷикӣ.** Ҷилди 2. - Москва, 1969. – 947 с.